

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра логопедії та спеціальних методик

Дипломна робота

магістра

з теми: **“Особливості розвитку пізнавальної діяльності у
дітей дошкільного віку з порушеннями мовлення”**

Виконала студентка 2 курсу
спеціальності: 016 Спеціальна освіта.
Логопедія. Спеціальна психологія
Гарздюк Алла Володимирівна

Керівник:

Гаврилов О.В. кандидат психологічних наук,
доцент

Рецензент:

Співак В.І., кандидат психологічних наук,
доцент.

м. Кам'янець-Подільський – 2018 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВУТКУ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ДІТЕЙ	
1.1 Характеристика поняття “пізнавальна діяльність”.....	6
1.2 Процеси та функції пізнавальної діяльності.....	14
1.3 Особливості психічного розвитку дітей з ПМР.....	32
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВІТКУ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ПМР	
2.1 Обґрунтування нейропсихологічної методики обстеження стану пізнавальної діяльності у дітей з ПМР дошкільного віку	32
2.2. Експериментальне дослідження стану недорозвитку процесів та функцій діяльності.....	44
	пізнавальної
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	66

ВСТУП

Актуальність проблеми. Сучасний стан розвитку спеціальної педагогіки та психології характеризується переосмисленням підходів до особливостей процесу засвоєння знань, умінь та навичок дітьми з мовленнєвими порушеннями. В результаті аналізу та узагальнення наукових досліджень в галузі загальної психології, нейропсихології, психології пізнавальної діяльності розкрито закономірності розвитку процесів та функцій пізнавальної діяльності у дітей з типовим психофізичним розвитком та особливості пізнавальної діяльності при порушеннях мовленнєвого розвитку (далі – ПМР).

Особливості пізнавальної сфери були предметом вивчення багатьох науковців у галузі загальної психології – І. Беха, Л. Виготського, В. Давидова, Г. Костюка, О. Леонтьєва, С. Максименка, Н. Менчинської, Д. Єльконіна, Л. Рубінштейн та багатьох інших.

Аналіз наукових досліджень (Є. Алмазова, Р. Бєлова-Давід, Н. Гаврилова, Е. Данілявічутє, С. Конопляста, Р. Левіна, Е. Мастюкова, О. Правдіна, М. Савченко, Є. Соботович, В. Тарасун, В. Тищенко, О. Токарева, Г. Чиркіна, А. Чернопольська та ін.) показав, що у дітей з такими мовними порушеннями, як дислалія, ринолалія, дизартрія зі збереженим слухом та інтелектом крім мовленнєвих порушень може спостерігатися недорозвиток окремих психічних процесів: пропріоцептивної чутливості, фонематичних процесів, функцій динамічного праксису, просторового гнозису, обсягу оперативної пам'яті, аналітико-синтетичної діяльності, встановлення часових та причинно-наслідкових зв'язків, симультанно-сукцесивних синтезів. Проте цілеспрямоване вивчення особливостей розвитку пізнавальної сфери у дітей з ПМР шестирічного віку не було предметом спеціального дослідження.

На сучасному етапі проблеми ефективності навчання дітей з порушеннями мовлення продовжують бути актуальними і знаходяться в центрі уваги різних областей наукових знань – психології,

нейропсихології, логопедії та інших. З нашого погляду однією з центральних причин недостатнього вміння застосовувати знання про особливості психічного розвитку дітей у практичній роботі є недостатнє усвідомлення фахівцями вищих психічних функцій, механізмів їх розвитку, взаємодії між різними процесами і функціями пізнавальної діяльності. Недостатність цих знань, невраховування їх при побудові навчального процесу з дітьми з порушеннями мовлення викликають труднощі при розробці методів їх навчання, викликають не ефективність навчального процесу з ними.

Врахування результатів дослідження особливостей розвитку у дітей з ПМР процесів і функцій пізнавальної діяльності може стати основою для прогнозування можливих варіантів труднощів у процесі навчання їх та створення ефективних шляхів активізації найбільш розвинених ланок у структурі навчально-корекційної роботи.

Об'єктом дослідження виступає процес розвитку пізнавальної діяльності у дітей з ПМР.

Предмет дослідження – особливості недорозвитку пізнавальної діяльності у дошкільників з ПМР шестирічного віку.

Мета дослідження – визначення рівня та структури недорозвитку процесів та функцій гнозису, праксису, пам'яті та мислення у дошкільників.

Для досягнення мети дослідження визначені **такі завдання:**

1. Провести теоретичний аналіз та узагальнення результатів психологічних досліджень, спрямованих на вивчення особливостей недорозвитку та структуру недорозвитку пізнавальної діяльності.

2. Експериментально дослідити особливості розвитку процесів та функцій гнозису, праксису, пам'яті та мислення у дітей з ПМР шестирічного віку.

3. Визначити особливості сформованості процесів та функцій пізнавальної діяльності у дітей з ПМР.

Методологічними засадами дослідження виступали

- положення про системну динамічну організацію діяльності кори головного мозку (О. Лурія);
- твердження В. Тарасун про взаємозв'язок розвитку гнозису і праксу;
- концепцію Л.Виготського про єдність біологічного і соціального в розвитку особистості.

Теоретичне значення дослідження полягало в тому, що було охарактеризовано розвиток пізнавальної діяльності у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку дошкільного віку.

Практичне значення дипломної роботи. Автором було розроблено нейропсихологічну методику обстеження стану пізнавальної діяльності у дітей з ПМР дошкільного віку, яку можуть використовувати вихователі спеціальних груп дошкільних закладів, зроблена класифікація дітей з ПМР з урахуванням рівня недорозвитку процесів та функцій пізнавальної діяльності.

Для розв'язання поставлених задач використовували комплекс **методів**: теоретичний аналіз наукової літератури, систематизація дидактичних засобів, формуючий експеримент, якісний і кількісний аналіз результатів дослідження.

Наше дослідження носило лабораторний характер і проводилося **на базі** Вижницького дошкільного навчального закладу №1 "Ромашка". У дослідженні приймали участь 12 дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку.

Структура дипломної роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури (у загальній кількості 45 джерел), додатків.

ВИСНОВКИ.

1. Проведений нами аналіз наукової літератури показав, що в дітей з дислалією, ринолалією, дизартрією зі збереженим слухом та інтелектом крім порушення фонетичної та фонематичної сторін мовлення може спостерігатися недорозвиток лексичної та граматичної його сторін. Поряд з цим у цієї категорії дітей виявлено недорозвиток інших процесів пізнавальної діяльності: пропріоцептивної чутливості, фонематичних процесів, динамічного праксису, просторового гнозису, вузький обсяг оперативної пам'яті, недорозвиток аналітико-синтетичної діяльності, становлення часових та причинно-наслідкових зв'язків, симультанних та сукцесивних синтезів.

Визначено, що недорозвиток процесів та функцій пізнавальної діяльності є причиною виникнення у дітей порушень мовлення, письма та читання, труднощів подальшого засвоєння знань, умінь та навичок з різних навчальних дисциплін у школі. Проте, у дітей дошкільного віку структура недорозвитку процесів і функцій пізнавальної діяльності вивчена не була.

2. В цілому, пізнавальну діяльність слід розглядати як таку, в процесі якої індивід не тільки здобуває певний обсяг знань про світ, а й вчиться пізнавати його. Пізнавальна діяльність протікає у таких найбільш масштабних одиницях як: сприймання, пам'ять і мислення. Вони являють собою суттєво різні сторони пізнання – як об'єкт (що пізнається), пізнання як засіб (як здійснюється пізнання). Сприймання і мислення тісно взаємодіють між собою. Сприймання є основою для розвитку мислення, останнє позитивно впливає на вдосконалення сприймання. Інформація, що сприймається, утримується в пам'яті для подальшого її осмислення і відтворення в інших видах діяльності. Продуктивність пам'яті залежить від спрямованості та вольових якостей особистості. В процесі пізнавальної діяльності накопичується певний обсяг нових знань, пізнається не тільки теперішній, а й минулий досвід, не тільки видимий, а й уявний світ.

3. Мозкові рівні в онтогенезі формуються поступово на основі III функціональних блоків (за О. Лурією), надбудовуються один над одним так, що кожен наступний включає в себе попередній, формуючи зрілу психіку.

Врахування принципу системності та закономірностей функціонування психічних процесів дозволяє окреслити, такі процесуальні особливості їх розвитку, як спрямованість, швидкість, дискретність чи стадіальність, динаміку, синхронність чи гетеросинхронність.

Визначення актуального та потенційного рівня розвитку психічних процесів в рамках певного вікового періоду тобто віковій норми стає базовим орієнтиром для подолання або компенсації різноманітних диспропорцій у функціонуванні вищих психічних функцій. Своєчасне діагностування та корекція відхилень дозволяє наблизити будь-який вид онтогенезу до нормального протікання.

4. Аналіз та узагальнення експериментальних даних цього етапу дослідження дозволили виділити чотири групи дітей з різним рівнем недорозвитку гнозису, приксісу, пам'яті та мислення. Першу групу склали діти (28%) з низьким рівнем їх недорозвитку (26-45 балів), другу – діти (11%) з високим рівнем недорозвитку процесів та функцій пізнавальної діяльності (60-75 балів), дві групи дітей (28% і 33%) із середнім рівнем недорозвитку (46-60 балів).

У дітей 1-ї групи з нормальним психофізичним розвитком незначні труднощі спостерігались при обстеженні просторового праксису, на мнестичному рівні при послідовності відтворення слів і таких операцій мислення, як класифікації вербального матеріалу та умовиводи наочно-образного мислення.

У дітей 2-ї групи спостерігався виражений недорозвиток кінетичного праксису, регуляції і контролю та послідовності відтворення слухомовленнєвих стимулів, а також операцій умовиводів та причинно-наслідкових зв'язків. Аналіз наукової літератури (О. Лурія, Н. Семаго, Л.

Цветкова)з даної проблеми вказують на те, що ці особливості розвитку пізнавальної діяльності викликані недорозвитком довільної організації психічних процесів та функцій.

У дітей 3-ї групи переважаючим є недорозвиток кінестетичного праксису, виявлено недостатню сформованість швидкості запам'ятовування слухомовленнєвих та зорово-мовленнєвих стимулів, регуляції та контролю.У них також помічений значний недорозвиток операцій класифікацій та узагальнення вербально-логічного мислення.

У дітей 4-ї групи виявлено системний недорозвиток параметрів праксису та гнозису, особливо виражений недорозвиток властивостей слухомовленнєвої та зорової пам'яті(обсягу, швидкості, міцності, регуляції) , а також значну не сформованість операцій класифікацій, порівняння, узагальнення, причому при роботі з наочним матеріалом спостерігалось менше помилок, ніж у роботі з вербальним матеріалом.

Отже, аналіз матеріалів дослідження показав, що у всіх дітей зі складною дислалією ускладненою III рівнем ЗНМ з первинно збереженим інтелектом спостерігався недорозвиток процесів та функцій пізнавальної діяльності. Взаємозв'язок параметрів гнозису і праксису та пам'яті чіткий, недорозвиток пам'яті обумовлений недорозвитком сприймання. Аналіз результатів дослідження дозволив зробити висновок, що не існує прямої залежності між рівнем розвитку праксису, гнозису та мислення, хоча чим менший недорозвиток цих параметрів, тим кращий рівень мислення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бартишнікова І.А., Бартишніков О.О. Як визначити рівень розумового розвитку дитини? Тести для дітей 5-7 років. - Тернопіль : Богдан, 1998.- 84с.
2. Белова О.Б. Пропедевтика мовленнєвих порушень: навчально-методичний посібник. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2017. – 140 с.
3. Берник Т.Л. Навчання дітей з важкими розладами мовлення у спеціальній загальноосвітній школі-інтернаті // Дефектологія. – 2007. – № 1. – С. 47-52.
4. Блінова Г. Й. Альбом для обстеження мовлення у дитини: Навчально-методичний посібник: В 2 ч. – К.: Благовіст, 2001. – 215 с.
5. Богуш А.М. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років. Монографія. 2-е видання. – К.: Слово, 2010. – 374 с.
6. Боднар В. Модернізація галузі „Спеціальна освіта”: Уроки на майбутнє//Дефектологія. – 2004. - №4. – С.2-4.
7. Вікова та педагогічна психологія / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В. Огороднійчук та ін.- К.: Просвіта, 2001.- 416с.
8. Выготский Л.С. Проблемы дефектологии / М.: Просвещение, 1995. – 527 с.
9. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6- и томах: Т.3. Проблемы развития психики / Под ред. А.М.Матюшкина.- М.: Педагогика, 1983.- 388с.
10. Винарская Е.Н. Раннее речевое развитие ребенка и проблемы дефектологии. – М. : Просвещение, 1987. – 124 с.
11. Гаврилов О.В. Статистичні дані про організацію освітнього простору для дітей з особливими потребами в системі дошкільних та шкільних закладів // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) збірник наукових праць: вип. 10. / за ред. В.М. Синьова, О.В.

Гаврилова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2017. – С. 26-43.

12.Гаврилова Н.С.Порушення фонетичного боку мовлення у дітей: Монографія. – Кам'янець-Подільський: Друк-Сервіс, 2011. – 200 с.

13.Гаврилова Н.С. Методика корекції порушень артикуляційної моторики кінестетичного типу // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) збірник наукових праць: вип. 10. / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2017. – С. 43-55.

14.Гаврилова Н.С. Типи порушень артикуляційної моторики та особливості їх корекції // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) збірник наукових праць: вип. 8. / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2016. – С. 54-64.

15.Довідник учителя-логопеда / Авт.-упор. С.М. Лупінович. – Тернопіль: Мандрівець, 2008. – 112 с.

16.Козьявкин В.И., Шестопалова Л.Ф., Подкорытов В.С. Детские церебральные параличи: Медико-психологические проблемы.- Львів: Українські технології,1999.- 143с.

17.Коломинский Я.Л. Человек: психология .- М.: Просвещение, 1986.- 223с.

18.Конвенція про права осіб з інвалідністю. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 61/106 прийнята на 61 сесії ГА ООН. Дата ратифікації Україною : 16.12.2009 (Закон № 1767-VI від 16.12.2009).

19.Конопляста С.Ю. Ринологія від А до Я: монографія. – К.: Книга-плюс, 2016. – 312 с.

20. Конопляста С.Ю., Сак Т.В. Логопсихологія: навчальний посібник. – К.: Знання, 2010. – 293 с.

21.Коркина М.В., Лакостина Н.Д., Личко А.Е. Психиатрия: Учебник. – М.: Медицина, 1995. – 568 с.

- 22.Корекція заїкання у молодших школярів: навчально-методичний посібник / А.Й. Беляя, Л.Ю. Коблик, О.Б. Мартинюк; за ред. Н. С. Гаврилової. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друк-Сервіс», 2014. – 76 с.
- 23.Кошелєвський Р. Основи дитячої рефлексотерапії. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – 248 с.
- 24.Логопедія: підручник / за ред. М.К. Шеремет. – Вид. 4-е, пер. та доповн. – К.: Слово, 2017. – 856 с.
- 25.Логопедия / под ред. Л. С. Волковой, С. Н. Шаховской. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 680 с.
- 26.Лопатинська Н.А. Системно-динамічна організація онтогенезу мовленнєвого розвитку // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) збірник наукових праць: вип. 9, у 2 т. / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2017. – Т. 1. – С. 131-145.
- 27.Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. – М.: Медицина, 1973. – 374 с.
- 28.Максимова Н.Ю., Мілютіна К.Л., Піскун В.М. Основи дитячої патопсихології.- К.: Перун, 1996. – 568 с.
- 29.Малярчук А.Я. Дидактичний матеріал для виправлення мовних недоліків: Навч. посібник. – К.: Райдуга, 1995. – 408 с.
- 30.Мартиненко І.В. Особливості комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення: монографія / І.В. Мартиненко. – К.: ДІА, 2016. – 308 с.
31. Мухина В.С. Детская психология. М.: ЕКСМО- Пресс, 1999.— 352с.
- 32.Нарушение речевого развития у детей и пути их коррекции / Сост. Е. Ф. Соботович. – К.: ІСДО, 1995. – 204 с.
- 33.Немов Р.С. Психология: Кн.3. Психодиагностика.- М.: ВЛАДОС, 1999.- 632с.

34.Обухівська А.Г. Научуваність як діагностичний показник розумового розвитку дошкільників. Дис.канд.психол.наук.: 19.00.08/ АПН України. Інститут дефектології – К., 1998- 205с.

35.Основи корекційної педагогіки : навчально-методичний посібник / С.П. Миронова, О.В. Гаврилов, М. П. Матвеева; за заг. Ред. С.П. Миронової. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. – 264 с.

36.Парамонова Л.Г. Логопедия для всех. – СПб.: Питер, 2004. – 252 с.

37.Поваляева М. А. Справочник логопеда.- Ростов-на-Дону : Феникс , 2002. – 448 с.

38.Рібцун Ю.В. Мовленнєві намистинки для маленької дитинки: навчально-методичний посібник / Ю.В. Рібцун. – К.: Літера ЛТД, 2010. – 160 с.

39. Рібцун Ю.В. Гра як засіб мовленнєвого розвитку молодших дошкільників з ЗНМ // Теорія і практика сучасної логопедії: Збірник наукових праць: Вип.1. – К.: Актуальна освіта, 2004. – С. 150-166.

40.Рібцун Ю.В. Професійний довідник вчителя-логопеда дошкільного навчального закладу. – 2-е видання. – Харків: Основа, 2013. – 238 с.

41. Рузина М.С. Страна пальчиковых игр. – СПб.: Питер, 2017. – 178 с.

42.Руководство по детской неврологии / под ред. В.И. Гузевой. – СПб.: ООО “ Издательство ФОЛИАНТ”, 2004. – 436 с.

43. Савченко М.А. Методика виправлення вад вимови фонем у дітей. – К.: Освіта, 1992. – 176 с.

44. Савченко-Гнатюк О. Чіткомовник. Букварик-дошколярник: навчально-методичний посібник для покращення мовлення дітей дошкільного віку / Ольга Савченко-Гнатюк. – Чернівці: Друк-Арт, 2017. – 72 с.

45. Свідерська М.М. Характеристика процесу розуміння усного мовлення як структурного елементу імпресивного мовлення // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) збірник наукових праць: вип. 9, у 2 т. / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2017. – Т. 1. – С. 222-232.

46. Семенович А.В. Нейропсихологическая диагностика и коррекция в детском возрасте. -М.: Академия,2002. -232с.

47.Соботович Е.Ф. и др. Методика выявления речевых нарушений у детей и диагностика их готовности к школьному обучению.- К.: ПП "Компанія Актуальна освіта".- 1998.- 127с.

48.Соботович Е.Ф. Нарушение речевого развития у детей и пути их коррекции.- К.: ІСДО, 1995.- 204с.

49.Соботович Є.Ф. Психолінгвістична періодизація мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку // Теорія і практика сучасної логопедії: Збірник наукових праць: Вип.1. – К.: Актуальна освіта, 2004. – С. 7-35.

50.Соботович Е.Ф. Порухення мовного розвитку в дітей та шляхи їх корекції: Навчально-методичний посібник. – К.: ІСДО, 1995. 256 с.

51.Соботович Е.Ф., Чернопольская А.Ф. Проявление стертых дизартрий и пути их коррекции// Хрестоматия по логопедии / Под ред. Л.С.Волковой, В.И.Селиверстова.- М.: ВЛАДОС, 1995.- С.208-213.

52.Солдатова Е.Л., Лаврова Г.Н. Психология развития и возрастная психология.- Ростов н /Д : Феникс, 2004.- 384с.

53. Стадненко Н.М., Ілляшенко Т.Д., Борщевська Л.В., Обухівська А.Г. Методика діагностики відхилень у розумовому розвитку молодших школярів та старших дошкільників.- Кам'янець- Подільський: Абетка,1998.- 144с.

54. Спеціальна педагогіка: понятійно-термінологічний словник / за ред. В.І. Бондаря. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 436 с.

55. Тарасун В.В. Аутологія: монографія. – К.: МП Леся, 2014. – 580 с.

56. Тарасун В.В. Логодидактика. – К.: Вид-во Нац. педун-ту, 2004. – 348 с.
57. Тарасун В.В. Психолого-педагогічна допомога дітям переддошкільного віку з особливостями розвитку. Монографія. – К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. – 392 с.
58. Тарасун В.В. Морфофункціональна готовність до шкільного навчання дітей з особливостями розвитку. Монографія. – К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. – 299 с.
59. Тарасун В.В. Базові інваріантні дії та операції як компонент навчальної діяльності дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку// Дефектологія.- 2000.- №2.- С.2-10.
60. Тарасун В.В. Психолого-педагогічні основи превентивного навчання дітей з порушенням мовленнєвого розвитку// Автореф. дис. докт. пед. наук: 13.00.03./ К.: Ін-т дефект-ї АПН України, 1999.- 57с.
61. Тищенко В.В. Особливості засвоєння мови дошкільниками з нормальним та порушеним розумовим розвитком // Теорія і практика сучасної логопедії: Збірник наукових праць: Вип.1. – К.: Актуальна освіта, 2004. – С. 43-61.
62. Ткач О.М. Структуризація і трансформація семантичних полів слів в онтогенезі // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) збірник наукових праць: вип. 9, у 2 т. / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2017. – Т. 1. – С. 269-279.
63. Трофименко Л.І. Шляхи подолання загального недорозвитку мовлення у дітей дошкільного віку : монографія / Л.І. Трофименко. – Кіровоград : Імпекс-ЛТД, 2014. – 104 с.
64. Трошин О.В., Жулина Е.В. Логопсихология : Учебная пособие. – М.: ТЦ Сфера, 2005. – 256 с.
65. Хватцев М.Е. Предупреждение и устранение недостатков речи: Пособие для логопедов. – СПб: КАРО, Дельта+, 2004. – 272 с.

66. Цветкова Л.С. Методика нейропсихологической диагностики детей.- М.: Педагогическое общество России, 2000.-128с.
67. Цветкова Л.С. Мозг и интеллект.- М.: Просвещение, 1995. – 256 с.
68. Шеремет М.К., Ревуцька О.В. Логопедія (корекційна робота при дислалії): Навчальний посібник. – К.: Знання, 2009. – 244 с.
69. Шереметьєва Е.В., Трофімова Н.Е. “Педагогічний діагноз” мовного розвитку в ранньому віці // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) збірник наукових праць: вип. 9, у 2 т. / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. – Кам’янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2017. – Т. 1. – С. 269-307.
70. Шохор-Троцкая М. К. Стратегия и тактика восстановления речи. – М.: ЭКСМО – Пресс, В. С. Екачов, 2001. – 432 с.